

مقدمه

ایرانیان از دیرباز مورد توجه ویژه‌ی رسول اکرم (صلی الله علیه و آله) و ائمه‌ی اطهار (علیهم‌السلام) بوده‌اند. در احادیث بسیاری، اسلام ایرانیان با اهمیت تلقی گردیده و از ملت ایران به عنوان وفادارترین ملت‌ها به اسلام یاد شده است. به گفته‌ی شهید علامه مطهری: «ایرانیان بیش از هر ملت دیگر نیروهای خود را در

نگاهی به آثار خوشنویسان ایرانی در کتیبه‌های عتبات عالیات

مهدی قربانی

مترجم و پژوهشگر خوشنویسی

اختیار اسلام و اهل بیت (علیهم‌السلام) قرار دادند و بیش از هر ملت دیگر در این راه صمیمیت و اخلاص نشان دادند، در این دو جهت هیچ ملتی به پای ایرانیان نمی‌رسد.^۱ هنر قدسی و فاخر خوشنویسی از دانش‌هایی بود که ایرانیان مسلمان فر ایجاد و رشد آن نقش مهمی داشته‌اند. بنیان‌گذاران اقلام سته - که هنوز هم توسط خطاطان در سراسر جهان اسلام نوشته می‌شوند - غالباً ایرانی بوده یا نژاد ایرانی داشته‌اند؛ کسانی چون ابن مقله، ابن بواب، اسدالله کرمانی، عبدالله مروارید، محمد مؤمن کرمانی، عبدالله صیرفی، بایسنقر میرزا، عبدالله طبّاخ، کمال الدین هروی، علاءالدین تبریزی، عبدالباقی تبریزی، میرعماد، علیرضا عباسی، محمدرضا امامی و دیگران که آثارشان باقی و چشم‌نواز دیده‌ی بینندگان است. خطاطان ایرانی، هنر خود را با کیمیای مهر و محبت اهل بیت (علیهم‌السلام) درآمیخته و در جهت خدمت به عرض ارادت به ساحت قدسی آل الله، آثار فراوانی از خود برجای نهادند که بخش عمده‌ای از این آثار در قالب کتیبه‌نویسی و کتابت نسخه‌های قرآن کریم یا کتب ادعیه برای قرائت در مشاهد شریفه، خلق شده‌اند.

شاه اسماعیل اول، بنیان‌گذار سلسله‌ی صفوی، در سال ۹۰۷ ق/ ۱۵۰۲ م. به تأسیس سلسله‌ای موفق گردید که با گذشت هفت سال (۹۱۴ ق/ ۱۵۰۸ م) دامنه‌ی قلمروی آن، به بیشتر نواحی عراق عرب گسترش یافت و این امر، خصوصیت میان دو دولت صفوی و عثمانی را سرعت و شدت بخشید. دولت صفوی از آغاز تأسیس، با رسمی نمودن تشیع در ایران، آن را پشتوانه‌ای برای حمایت از خود قرار داد و با روش‌های مختلف توسل و تمسک مذهبی کوشید خود را بیش از پیش مطرح و قلوب شیعیان را به صفویه جلب نماید. بنابراین، با توجه شاهان صفوی به زیارت قبور

۱- مرتضی مطهری، ۱۳۷۹، خدمات متقابل اسلام و ایران، انتشارات صدرا، صفحه ۳۲۳.

تصویر شماره ۱: ایوان طلای حرم مطهر علوی/نجف اشرف

تصویر شماره ۲: خشت‌های طلای دوره افشاری شامل قصیده‌ی عرفی شیرازی به خط نستعلیق

تصویر شماره ۳: کتیبه‌ی میناکاری به خط نستعلیق و با امضای ابن ابدال

الف) کتیبه‌های نجف اشرف:

۱- ایوان طلای حرم مطهر علوی موسوم به «ایوان نجف» که بنای آن به سال ۱۰۲۴ هجری به فرمان شاه صفی صفوی و با نظارت میرزا تقی‌مازندرانی صدراعظم انجام شده است. ایوان طلا از زیباترین و باشکوه‌ترین ایوان‌های حرم است که در پایین پای مبارک و رو به مشرق واقع شده و در برابر آن باب‌السوق الکبیر قرار دارد. این ایوان ۴ متر ارتفاع و ۴۵ متر طول دارد و به طور کامل از طلای ناب روکش شده است. طلاکاری ایوان و گنبد را نادر شاه افشار در ۱۱۵۶ هجری انجام داده است. تمام نمای بیرونی ایوان، کناره‌ها و دیواره‌ها تا سقف و قوس با طلای ناب پوشش داده شده است. از داخل ایوان طلاکاری به داخل رواق باز می‌شود و چلچراغ بسیار زیبایی در وسط ایوان

ائمه‌ی اطهار(ع) در عراق عرب، توسعه و آبادانی این اماکن مقدس شیعی، در رأس برنامه‌های مذهبی، فرهنگی و سیاسی-اجتماعی دولت صفوی قرار گرفت. در آن زمان، آتش جنگ با دولت قدرتمند عثمانی شعله‌ور شده بود و وجود عتبات می‌توانست کمک بزرگی برای شاهان صفوی باشد؛ «زیرا از شهرهای مقدس، امواجی به حرکت در می‌آمد که جاذبه‌های قوی داشت، امواجی که حرکتشان مخالف سلطان عثمانی و در نتیجه موافق شاه بود».^[۱]

هنگامی که شاه اسماعیل اول، در سال ۹۱۴ق/۱۵۰۸م. قدم به خاک عراق نهاد، ابتدا به زیارت مرقد مطهر امام حسین(ع) و شهدای کربلا و سپس به سوی نجف اشرف رفت و علاقه و شیفتگی خود را به ائمه‌ی اطهار(ع) آشکارا ابراز نمود و از سوی دیگر، بر انتسابش به امام موسی‌کاظم(ع) تأکید کرد. همزمان با ورود شاه اسماعیل به عراق، اقدامات عمرانی و تلاش برای بازسازی و توسعه‌ی عتبات آغاز شد. این اقدامات در ابعادی گسترده در همه‌ی فنون و هنرهای ایرانی-اسلامی آغاز شده و تکمیل برخی از آن‌ها تا زمان سلطنت قاجاریه نیز ادامه یافت. در میان هنرهایی که صفویان و دیگران در عتبات عالیات به کار گرفتند، هنر خوشنویسی به سبب کاربرد فراوان آن در کتیبه‌های گوناگون روی کاشی‌ها، ضریح‌ها، گنبد‌ها، مناره‌ها، مقابر و سنگ‌مزارها اهمیتی ویژه دارد. چه آن که اصولاً هر اثری در حیطه‌ی اقدامات عمرانی در عتبات، نیاز به تزئیناتی داشته که بخش عمده‌ای از این تزئینات، کتابت آیات، احادیث و یا اشعار، ماده‌تاریخ‌ها و امثال آن بوده است. اما متأسفانه به دلایل گوناگونی چون درگیری‌های فرقه‌ای، جنگ‌های خانمان‌سوز، و گاهی نیز به دلایل سیاسی، بسیاری از این آثار تخریب شده و از میان رفته و هیچ ذکری از آن‌ها جز اشاراتی کلی و مبهم-در منابع پیشین نیامده است.

کتیبه‌های فارسی که تا روزگار ما در عتبات باقی بود را نیز رژیم صدام بعثی به دلیل دشمنی و مخالفت با ایران و فرهنگ ایرانی محو یا نابود کرد. دامنه‌ی این تخریب و امحاء-که با آغاز جنگ تحمیلی علیه ایران شروع شده و در انتفاضه‌ی شعبانیه^[۲] به اوج رسید-بسیار گسترده بوده و هر واژه‌ی غیرعربی از سطوح خارجی دیوارها و ضریح‌ها محو شد.

آنچه از این کتیبه‌ها باقی مانده و پس از نابودی حکومت صدام، در سال‌های اخیر توسط هنرمندان ایرانی و ستاد بازسازی عتبات عالیات تعمیر و دوباره نصب گردیده، بسیار اندک است که مهم‌ترین آن‌ها به اختصار عبارتند از:

۲- استیمون همزلی لانگریک، تاریخ سیاسی و اجتماعی و اقتصادی عراق ۱۹۰۰-۱۵۰۰، ترجمه‌ی اسدالله توکلی و محمدرضا مصباحی، (مشهد، نشر آستان قدس رضوی، ۱۳۷۸)، ص ۶۰.

۳- انتفاضه‌ی شعبانیه عراق عنوان قیام مردم عراق بر ضد حکومت صدام حسین بود که در ماه شعبان سال ۱۴۱۱ قمری مطابق با اسفند ۱۳۶۹ شمسی و مارس ۱۹۹۱ میلادی رخ داد. این قیام پس از شکست ارتش عراق در جنگ اول خلیج فارس رخ داد و چهارده استان از هجده استان عراق به دست معترضین افتاد، ارتش عراق به سرکوب روی آورد و هزاران نفر کشته و حدود دو میلیون آواره شدند. در اثر یورش وحشیانه‌ی ارتش بعثی، حرم امام علی در نجف اشرف و حرمین امام حسین و ابوالفضل العباس علیهم السلام در کربلا هتک حرمت شده و به شدت آسیب دید؛ به طوری که تا شش ماه حرم‌ها به روی زائران بسته بود. برای کسب اطلاعات بیشتر بنگرید به: تبرائیان، صفاءالدین، انتفاضه‌ی شعبانیه، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۹۱ ش.

تصویر شماره ۴: گلدان میناکاری زرین بالای ایوان طلای نجف با اشعار شیخ بهایی به خط ثلث

تصویر شماره ۷: کتیبه‌ی گریو گنبد مطهر علوی در نجف به خط ثلث ایرانی و نستعلیق

تصویر شماره ۵: کتیبه‌ی نستعلیق بالای ایوان طلای نجف شامل بیت فارسی مجذوب تبریزی

تصویر شماره ۸: کتیبه‌ی پنجره‌ی گنبد مطهر علوی در نجف به خط ثلث ایرانی

تصویر شماره ۶: کتیبه‌ی نستعلیق دیوار خارجی ایوان طلای نجف با امضای محمدجعفر اصفهانی

نادرشاه افشار به خط نستعلیق روی خشت‌های طلائی میناکاری شده و مضمون آن شرح فرمان نادر شاه برای طلاکاری ایوان و گنبد مطهر است. (تصویر شماره ۶)

۵- کتیبه‌ی دیگری در بالاترین قسمت ایوان و تقریباً چسبیده به سقف آن موجود است که متن آن عربی است و به خط ثلث بر روی خشت‌های طلاکتابت گردیده و مضمون آن، تاریخ طلاکاری ایوان و گنبد مطهر توسط نادرشاه است.

۶- شاه طهماسب صفوی، گنبد مطهر را که گچی بود، کاشی کاری کرد. پوشش کاشی گنبد مطهر، تا عصر نادری همچنان باقی بود. نادر شاه که در ۱۱۵۶ هجری به زیارت آمده بود، دستور داد کاشی‌های کهنه‌ی گنبد را برداشته و آن را تذهیب کنند. بر روی گریو گنبد مطهر، کتیبه‌ای میناکاری شده به شکل کهربندی و به عرض ۱/۴۶ متر در سه ردیف نصب شده است. در ردیف میانی، سوره‌ی فتح به خط ثلث ایرانی و در دو ردیف بالا و پایین، اشعار فارسی در مدح و منقبت امیرالمؤمنین (ع) کتابت شده است. (تصویر شماره ۷) پنجره‌ی کوچکی در گنبد مطهر تعبیه شده که حد فاصل گنبد داخلی و خارجی است. این پنجره به صورت کتیبه‌ای مشبک کاری طراحی شده و حدیث شریف ضوی «انا مدینه العلم و علی بابها» به خط ثلث ایرانی با تزئینات اسلیمی روی آن کتابت گردیده است. مشبک بودن این کتیبه، پنجره را برای عمل تهویه و نورگیری مناسب کرده است. (تصویر شماره ۸)

۷- جدیدترین کتیبه‌ی ایرانی موجود در حرم مطهر علوی، کتیبه‌ی فضای گنبدخانه است که اطراف دیوارهای داخلی زیر گنبد و اطراف

نصب شده که هدیه‌ی ناصرالدین شاه قاجار است. (تصویر شماره ۱) در وسط ایوان طلا و در دو سوی درب ورودی به رواق، قصیده‌ی فارسی عرفی شیرازی در مدح امیرالمؤمنین (ع) با مطلع «این بارگاه کیست که گویند بی‌هراس / کای اوج عرش سطح حضيض تو را مهاس» به خط نستعلیق محمدجعفر اصفهانی به تاریخ ۱۱۵۶ قمری بر روی خشت‌های زرین کتابت گردیده است. (تصویر شماره ۲) در قسمت بالای این کتیبه‌ها در طرفین، دو کتیبه‌ی میناکاری با ذکر «ناد علیاً مطهر العجائب» به خط نستعلیق و با امضای «کتبه العبد ابن ابدال محمد علی نقاش فی سنه ۱۱۵۶» موجود است. (تصویر شماره ۳)

۲- در قسمت بالای درب ورودی به رواق، گلدان میناکاری زرینی شامل ۱۲ شاخه‌ی گل به صورت برجسته خودنمایی می‌کند که در فضای داخلی آن کتیبه‌ای به خط ثلث ایرانی شامل قصیده‌ی عربی شیخ بهایی در توسل به اهل بیت (ع) با مطلع «بَبْنِي عَرَبِي وَرَسُولِ مَدَنِي / وَأَخِيهِ أَسَدِ اللَّهِ مُسَيِّمِي بَعْلِي» کتابت گردیده است. (تصویر شماره ۴)

۳- در قسمت بالایی ایوان و نزدیک به سقف آن، در دو خشت لوزی شکل میناکاری شده، یک بیت شعر فارسی «نجف است این، نجف! چه می‌پرسی؟! / عرش این جا نشسته بر کرسی» از محمد مجذوب تبریزی به خط نستعلیق کتابت شده است. (تصویر شماره ۵)

۴- در دیواره‌ی خارجی ایوان کتیبه‌ای وجود دارد که از کنار مناره‌ی جنوبی آغاز شده و پس از عبور از فضای داخلی بالای درب رواق، به کنار مناره‌ی شمالی می‌رسد. این کتیبه شامل ۲۸ بیت شعر ترکی سروده‌ی میرزا عبدالرزاق تبریزی جهانشاهی است که به فرمان

تصویر شماره ۱۱: آسیب دیدگی کتیبه‌ی سردرب ورودی حرم مطهر حسینی در یورش ارتش بعثی عراق در انتفاضه‌ی ۱۹۹۱

تصویر شماره ۴: کتیبه‌ی گریو گنبد مطهر حسینی در کر بلا به خط ثلث ایرانی

تصویر شماره ۱۲: کتیبه‌های ضریح مطهر سیدالشهداء علیه السلام به خط ثلث استاد سیدمحمدحسینی موحد

تصویر شماره ۱۰: کتیبه‌ی سردرب ورودی حرم مطهر حسینی به خط نستعلیق استاد ابراهیم زرین قلم زنجانی

زرین قلم زنجانی کتابت شده است. (تصویر شماره ۱۰) این کتیبه در یورش ارتش بعثی در انتفاضه‌ی شعبانیه به شدت آسیب دید که هنوز هم آثار آن دیده می‌شود. (تصویر شماره ۱۱)

۳- جدیدترین کتیبه‌ی ایرانی موجود در حرم مطهر حسینی، مجموع خطوط ضریح شریف است که به قلم استاد سیدمحمدحسینی موحد و به خط ثلث نوشته شده است. (تصویر شماره ۱۲)

ج) کتیبه‌های کاظمین:

در حرم مطهر کاظمین (ع)، کتیبه‌های فراوانی به خط ثلث از عهد صفویه بر جای مانده است. از جمله ایوانی که در ضلع شرقی رواق و برابر مقبره‌ی شیخ مفید قرار دارد و امروزه متروک مانده است، کتیبه‌ای به خط ثلث به نام شاه اسماعیل به تاریخ ۹۲۶ هجری دارد که فاقد رقم است. در سرتاسر صحن تا دیوار مسجد صفوی، کتیبه‌ای کمربندی قرار دارد که به خط ثلث بر روی کاشی‌های لاجوردی به عرض نیم متر کتابت شده و شامل برخی از سوره‌های قرآن کریم است. در انتهای کتیبه‌ها امضایی با مضمون «کتبه تراب اقدام الزائرین نصرالله مشهدی خادم الروضة الرضوی ۱۲۹۸» به چشم می‌خورد. همچنین بر پیشانی غرفه‌ها و ایوان‌ها نیز کتیبه‌هایی به خط ثلث و به همین طرز نوشته شده است که در آن‌ها نیز تاریخ ۱۲۹۸

ضریح را در بر می‌گیرد. این کتیبه به قلم استاد سیدمحمدحسینی موحد و به خط ثلث نوشته و بر روی کاشی معرق نصب شده است.

ب) کتیبه‌های کر بلائی معلی:

۱- گنبد مطهر حرم حسینی سه مرتبه توسط پادشاهان قاجار طلاکاری شده که آخرین بار به فرمان ناصرالدین شاه بوده است که هم‌اکنون نیز موجود است. ناصرالدین شاه قاجار در ۱۲۷۳ هجری دوباره پوشش طلای گنبد را بازسازی و مرمت کرد. گریو گنبد را کتیبه‌ای به خط ثلث از سوره‌ی فجر آراسته است. جز این، کتیبه‌ای با مضمون «تذهیب القبة الحسينية علی عهد السلطان ناصرالدین شاه قاجاری، کتبه محمد حسین الشهیر بالمشهدی ۱۲۷۳ و جدد بناها و قسم من تذهیبها فی سنه ۱۲۷۳» در سمت راست و کتیبه‌ی دیگری با مضمون «وقد تشرف بتعمیر هذه القبة المباركة الشریفة المنورة بعون الله تعالی السلطان الاعظم و الخاقان الاعدل السلطان بن سلطان ناصر الدین شاه قاجاری خلد الله ملکه» در سمت چپ گنبد موجود است. (تصویر شماره ۹)

۲- کتیبه‌ی سردر ورودی ایوان طلای حرم شریف به رواق، شامل حدیث شریف نبوی «قال سید الکونین حسین مئی و انا من حسین» است که حدود ۵۰ سال پیش به خط نستعلیق استاد ابراهیم

تصویر شماره ۱۵: کتیبه‌ی ناصرالدین شاه قاجار بر سردر باب القبله‌ی حرم مطهر امامین عسکریین علیهما السلام در سامراء

مجاور مدفونند، نیز در اثر انفجارها و تخریب‌های سه دهه‌ی اخیر از جای کنده شده و یا به شدت آسیب دیده‌اند. تعداد زیادی از این سنگ‌ها در وضعیتی اسف‌بار در انبار آستان مقدس نگهداری می‌شوند. سخن آخر این که، آثار هنری خوشنویسی ایرانی در عتبات مقدسه، با گذشت زمانی طولانی، دستخوش تخریب و تغییر گردیده و بخش مهمی از آن از میان رفته است. چه نیکوست اگر کارشناسان متخصص با حمایت مراجع عظام، اندک باقیمانده‌ی این آثار را به صورت مستند به عنوان میراث هنر شیعی و ایرانی جمع‌آوری و یا بازتولید نمایند. ■

منابع

- ۱- سعار ماهر، مشهد الامام معلى فی النجف و ما به الهدایا و التحف، (قاهره، نشر دارالمعارف بمصر، بی‌تا)
- ۲- محمدحسن مصطفی کلیددار، مدینه الحسین او مختصر تاریخ کربلا، (بغداد، نشر النجاج، ۱۳۶۷) ج ۱، ص ۳۴؛ سلمان هادی آل طعمه، تراث کربلا، (بیروت، نشر مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۰۳)
- ۳- شیخ محمد حسن آل یاسین، تاریخ حرم کاظمین، ترجمه غلامرضا اکبری، (بی‌جا، نشر کنگره‌ی جهانی حضرت رضاع)، (۱۳۷۱)
- ۴- ناصرالدین شاه، شهریار جاده‌ها، (سفرنامه ناصرالدین شاه به عتبات)، (تهران، نشر سازمان اسناد ملی ایران، ۱۳۷۲)
- ۵- دایرةالمعارف تشیع، زیر نظر احمد صدر حاج سیدجوادی، (تهران، بنیاد خیریه و فرهنگی شط، ۱۳۶۹)

تصویر شماره ۱۳: کتیبه‌ی گنبد‌های مطهر امامین کاظمین علیهما السلام به خط ثلث استاد سیدمحمدحسینی موحد

تصویر شماره ۱۴: کتیبه‌ی گریو گنبد مطهر امامین عسکریین علیهما السلام در سامراء به خط ثلث ایرانی

هجری دیده می‌شود. جدیدترین کتیبه‌ی ایرانی موجود در کاظمین، کتیبه‌ی گریو دو گنبد مطهر است که به قلم استاد سیدمحمدحسینی موحد و به خط ثلث نوشته شده است. (تصویر شماره ۱۳)

د) کتیبه‌های سامراء:

در حرم مطهر امامین عسکریین (ع)، گنبدی بر فراز بقعه‌ی شریفه وجود داشت که از همه گنبد‌های عتبات عالیات بزرگ‌تر بود. به فرمان ناصرالدین شاه، گنبد شریف را تذهیب کردند. محیط گنبد ۶۸ متر بود و کتیبه‌ای میناکاری به خط ثلث همچون کمربندی دور آن نصب گردیده بود. در پایین این کتیبه، کتیبه‌ی دیگری در قالب ترنج نوشته شده بود که مضمون آن، تاریخ طلاکاری گنبد و نام شاه قاجار بود. (تصویر شماره ۱۴) ضریح امامین عسکریین (ع) نیز در سال ۱۳۳۵ شمسی در اصفهان ساخته شده و خطوط آن توسط مرحوم فضائی کتابت شده بود. متأسفانه حرم مطهر و از جمله گنبد و ضریح، طی دو انفجار تروریستی در سال‌های ۱۳۸۴ و ۱۳۸۶ توسط عوامل تکفیری ویران شد. تنها نشان دیگری که از کتیبه‌های قاجاری در سامراء یافت می‌شود، عبارت «السلطان بن السلطان ناصرالدین شاه قاجار» است که به خط ثلث در دو سوی باب القبله‌ی حرم مطهر روی کاشی هفت‌رنگ نوشته شده است. (تصویر شماره ۱۵)

سنگ مزارهای نفیس - غالباً از جنس مرمر با کتیبه‌های عالی به خط نستعلیق - مربوط به خاندان دنبلی که در صحن شریف و حجره‌های